

אליעזר בן-רפאל זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן-גוריון
 בשיתוף עם יוסף גורני ושלום רצבי, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון.
 תשס"א. 339 עמודים

קשה לסווג את הספר הזה. השער השני שלו מוקדש ברובו למכתבו המפורט של בן-גוריון לחכמי ישראל, בעקבות המשבר הממשלתי של 1958 סביב השאלה "מיהו יהודי?", ולתשובות עצמן, המסודרות לנוחות הקורא בסדר אלפביתי של המשיבים. מבחינה זו, זהו ספר-יעץ, והוא עושה לחוקר שירות חשוב, שכן עד עתה היה ניתן למצוא את התשובות רק בחוברת משוכפלת. רק בשל כך יעמוד העורך על הברכה. אלא שלתשובותיהם של חכמי ישראל מצורפות כאן שלוש תוספות מקוריות: הספר נפתח בהקדמה היסטורית קצרה של יוסף גורני – חוקר מרכזי בתחום בזכות עצמו (ראו, למשל, גורני, 1990); בפתח השער השני יש מאמר של שלום רצבי על גרות במסורת ישראל, המאיר את גישת ההלכה ביחס לדרך היחידה שהיא מכירה להצטרפות לקולקטיב היהודי; והשער ראשון של הספר, מאת אליעזר בן-רפאל, נותן סקירה סוציולוגית-היסטורית שיטתית של ההתמודדות עם בעיות הזהות היהודית בעת החדשה, וממקם את משבר 1958, את המכתב של בן-גוריון ואת תשובות החכמים בהקשר רחב יותר, שתחילתו עם תחילת החילון ואשר נמשך עד עצם הימים האלה. שלוש תוספות אלה מהוות יחדיו יותר ממחצית הספר, וברור כי אין הן הנהרה בלבד של תשובות החכמים.

במובן מסוים, מבנה זה של החיבור משקף את המבנה המורכב של הסוגיה עצמה. חלק ניכר מתשובות החכמים קושרות את השאלה המסוימת שהועלתה לפניהם (כיצד לרשום בישראל לא-יהודים לפי ההלכה החיים בקהילה היהודית וחשים השתייכות אליה, ובעיקר איך לרשום ילדים של זוגות מעורבים שבהם האם אינה יהודייה אבל שני ההורים חפצים לרשום את ילדם כיהודי) לשאלות מעשיות רחבות יותר בישראל ולתפיסות רחבות יותר בדבר הקיום היהודי בארץ ובתפוצות. לדידם של אלה, התשובות לשאלות המעשיות נגזרות מתפיסות רחבות יותר אלה. מצד אחר, ברור לגמרי כי השאלות הרחבות ימשיכו להעסיק אותנו בלי קשר לתשובה שתינתן לשאלות המעשיות שבן-גוריון מעלה. ורוב המשיבים מסכימים כי חיפוש של בן-גוריון אחר פתרון שיהיה קביל על כל זרמי היהדות הינו בבחינת תקוות-שווא: לא ייתכן פתרון כזה. ריבוי העמדות הינו טבעי ואף מתחייב, והוא המצדיק את שם הספר: "זהויות יהודיות", ולא "זהות יהודית" אחת ויחידה.

אכן, יש מחלוקת בספרות בקשר לחשיבות הייחודית של משבר 1958 ושל תשובות החכמים שהגיב. המשבר עצמו היה קצר-ימים, ומאז היו כבר חמורים ממנו, כגון זה שהתרחש סביב פסק-הדין של בית-המשפט העליון בעניין בנימין שליט,¹ וזה המתרחש החל בתחילת שנות התשעים סביב שאלת מעמדם של מי שהתגירו בצורה שאינה מוכרת

1 או פסק בית-המשפט העליון, ברוב של חמישה נגד ארבעה, כי יש לרשום את ילדיו של שליט היהודי, שאמם הייתה אנגוסטית לא-יהודייה, כיהודים לפי לאומם. כתוצאה מכך שונה החוק, הן לעניין שבות והן לעניין רישום. בחקיקה נקבע כי גם קרובי-משפחה של "יהודי" הינם זכאי שבות, אך נקבע גם כי "יהודי" הוא רק מי שאמו יהודייה או שהתגייר. החוק לא פירש לאיזה סוג גיור הכוונה.

על-ידי הזרם האורתודוקסי.² עילם (2000) מקדיש אומנם חיבור שלם למשבר 1958, אך סבור כי התפרצותו כאירוע הייתה מקרית, וכי לתשובות עצמן לא הייתה חשיבות מעשית רבה (שם, ע' 27). בסופו של דבר, משבר מסוים זה משמש לעילם בסיס לדיון ביחסי דתיים וחילונים בישראל. אין מחלוקת כי התשובות לא השפיעו על פתרונו של משבר 1958 עצמו, ואם הייתה להן השפעה, הייתה זו השפעה שבן-גוריון כיוון וצפה אותה, שכן הרכב הנשאלים היה מוטה בצורה חזקה לכיוון הגישות ההלכתיות (הפרק השני בשער הראשון עוסק בניתוח של הנשאלים ותשובותיהם). אם קיווה בן-גוריון לקבל אישור הלכתי "להטמיע" בחברה היהודית בישראל ילדים לא-יהודיים לזוגות פרי גישואי-תערובת הרוצים בכך – לא עלה הפצו בידו.

לכן, טוב עושה בן-רפאל כאשר הוא מרחיב את היריעה בחיבורו-הוא ועוסק בשאלת הזהויות היהודיות בכללותה – לא רק בישראל, אלא גם בתפוצות היהודיות. את עניין "חכמי ישראל" הוא מציג כשלב בתהליך, שיש לו עבר ויש לו גם עתיד. מטרתו אינה לתת תשובות, אלא לספק לנו מסגרת לדיון ולחשיבה על הבעיות האלה, הטורדות אותנו גם כיום ואשר ימשיכו לטרוד אותנו, ככל הנראה, גם בדורות הבאים.

הרחבת הדיון לתקופה רחבה זו מצביעה הן על יסודות מרכזיים של המשכיות והן על נקודות שבר חשובות. המתחים הפנימיים בין יסודות דתיים ולאומיים, בין הסתגרות להשתלבות, בין מערביות למזרחיות, היו קיימים לאורך כל התקופה. אולם אירועים כגון חורבן יהדות אירופה, הקמת מדינת-ישראל, התפתחות מצבה במזרח התיכון והשינויים החשובים בקהילות היהודיות בארצות האיסלאם שינו ללא הכר את תמונת העולם היהודי מראשית המאה ועד סופה. השאלות הישנות של קיום יהודי צריכות להתמודד עם אתגרים חדשים ומרתקים. מאמר הפתיחה של בן-רפאל ממפה אתגרים אלה ומצביע על נקודות שבהן התמורות החברתיות והמדיניות מחייבות הערכות תיאורטית ואידיאולוגית חדשה מצד כל הקבוצות החשובות בעם היהודי. בן-רפאל מצליח לכן במטרתו להעמיד את תשובותיהם של חכמי ישראל בהקשרן, ולספק לנו מסגרת דיון הן באירוע ההיסטורי ההוא והן בשאלה הכללית.

במיוחד חשובה העובדה כי בן-רפאל מבחין היטב בין זהויות יהודיות-ישראליות, על בעיותיהן המיוחדות, לבין זהויות יהודיות של תפוצות, שאותן הוא מדגים על קהילת התפוצות הגדולה בעולם – זו של ארצות-הברית. בין השתיים ממשך להתקיים "דמיון משפחתי", אבל חשוב לראות הן את עוצמתו והן את חולשותיו. יהודים בדמוקרטיה המערבית אינם צריכים להתלבט בשאלות של מתח בין חוקי המדינה לבין חופש הדת, ושאלת "מיהו יהודי" הינה שאלה פנים-קהילתית לגביהם. לא רק בארצות שיש בהן הפרדת דת ומדינה, אלא בכל הארצות – גבולות הקולקטיב היהודי אינו עניין למדינה לעוסק בו. בן-רפאל מזכיר גם – מה שדיונים פנים-יהודיים נוהגים לעיתים קרובות לשכוח – את המתח בין אפיון ישראל כמדינה יהודית לבין דרישת השוויון האזרחי

2 השאלה שנשארה פתוחה אחרי שינוי החוק בעקבות עניין שליט (ראו הערה 1 למעלה) נעשתה מייד למוקד מחלוקת. תחילה הכיר בית-המשפט בגיורים לא-אורתודוקסיים שנעשו בחוץ-לארץ לצורך רישום (וכנראה גם שבות); ולאחר-מכן קבע כי המונופולין האורתודוקסי על גיור בישראל אינו מתחייב מן החוק, והעביר את הנושא לחקיקה. זו מתעכבת בשל חוסר הסכמה, והנושא תלוי ועומד עדיין לפני בית-המשפט.

של הדמוקרטיה, כפי שהיא מיושמת - ויכלה להיות מיושמת - לגבי הקהילה הערבית הגדולה.

פרשת משבר 1958, והמשברים הפוליטיים האחרים בנושאים כאלה, חשובים מכמה סיבות: הם מדגימים בצורה בולטת את הייחוד של ישראל, שרק בה מתעורר הצורך לתת תשובות משפטיות מחייבות לשאלות שבקהילות יהודיות אחרות הינן שאלות תיאולוגיות, אידיאולוגיות, היסטוריות או סוציולוגיות גרידא. בדרך-כלל אין מתעורר בהן צורך מעשי לתת תשובות לשאלות כאלה, או שתשובות כאלה מתבקשות מתוך הקשר מובנה מסוים שבו אין מחלוקת לגביהן. אף אם יש מחלוקת לגבי תשובות כאלה, אין צורך להכריע בה באופן מוסמך ומחייב באמצעות משפט המדינה, שחל - מטיבו - על כל אזרחיה, בלי קשר לאמונותיהם או לגישותיהם לגבי שאלת זהותם היהודית. תשובות שונות לשאלה "מיהו יהודי" עלולות ליצור קהילות יהודיות שונות, שכל אחת מהן תגדיר באופן שונה את גבולותיה ואת הדרכים להצטרף אליה. שאלת הקשר בין קהילות יהודיות כאלה, ובין חבריהן, תהיה שאלה מרתקת לחוקרי החברה והזהות היהודיות, על כל צורותיהן וגוניהן. רגישות לייחוד זה של מדינת-ישראל מופיע פעמים רבות בתשובות החכמים, ובולט יותר בתשובותיהם של אלה שאינם רואים את התשובה ההלכתית הפשוטה כהולמת את הקיום המורכב של ישראל. משברים אלה גם מדגימים היטב את היחסים המורכבים בין מדינת-ישראל לבין התפוצות היהודיות, על כל גוניהן. בדמוקרטיה, חוקי המדינה נקבעים על-ידי אזרחיה. אולם ההכרעה בשאלה "מיהו יהודי?" על-ידי ישראל, אף שהיא נוגעת ישירות רק בהסדרים הנוגעים במדינה, אוצלת, למשל, על יכולתם של זרמים לא-אורתודוקסיים ביהדות להקנות לחבריהם הכרה מלאה לפי חוקי ישראל. בכך, לכאורה, הכרעה בחוקי ישראל משפיעה על שאלת הפלורליזם ביהדות גם בתפוצות. עובדה זו מהווה נקודת מתח ביחסים בין הקהילות היהודיות, אך מחזקת גם את תחושת הקשר ביניהן.

השאלה "מיהו יהודי?" אינה ממצה את הסוגיות החשובות המתעוררות אגב בחינה של זהויות יהודיות בימינו. אין ספק כי הטיפול שניתן לה בכרך זה עושה שירות חשוב לכל מי ששאלות אלה מעניינות אותו.

מקורות

גורני, יוסף (1990). החיפוש אחר הזהות הלאומית: מקומה של מדינת ישראל במחשבה היהודית הציבורית בשנים 1945-1987. אפקים: עם עובד.
עילם, יגאל (2000). יהדות כסטטוס קוו: פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים חילוניים במדינת ישראל. עם עובד.

רות גביון

האוניברסיטה העברית בירושלים